

առաջնոյն Վարդան անուն էր, որ եւ Վարդ-
կան կոչէր 23, նոյնպէս եւ զամենայն ոգի
ջանայր յերկրելէ հասուցանել ի գիտութիւն
ճշմարտութեան» (Կոր. 23): Այդ Վարդանը
կաթողիկոսին թոռնիկն էր, որ յետոյ Հայոց
սպարապետ կարգուեցաւ եւ Աւարայրի դաշ-
տին վրայ հերոսաբար մարտիրոսական պա-
կով պատկուեցաւ. կը վկայէ անկախ ինքնին,
թէ Ս. Աւետարանի վարդապետութիւնն «ու-
սոյց եւ հաստատեաց յիս ճշմարիտ հաւն իմ
տէր Սահակ» 24:

Գրական շարժման ղեկը Սահակի ձեռքն
էր. անոր ակնարկութեանց համաձայն կը
շարժէր Մաշտոց եւ կ'ընթանային աշակերտ-
ները: «Յետ այնորիկ անոյր հաւանութիւն
երանելին Մաշտոց, որպէս զի Տէր եպիսկո-
պոսն (Սահակ կաթողիկոս) ի կայենականսն
եւ նա (Մաշտոց) ի սփիւռուս հեթանոսաց զբանն
կենաց սերմանիցեն» (Կոր. 24). այս ինքն
Սահակ ստանձնէ Այրարատի, Տարօնի եւ Վաս-
պուրականի քարոզութիւնն եւ նոյն նահանգ-
ներու մէջ գրականութեան տարածումը, ան-
շուշտ ի ձեռն իւր աշակերտներուն, իսկ Մաշ-
տոց շրջի Գողթն, Սիւնիք եւ Աղուանից աշ-
խարհը: Ընտրուած ծրարի համաձայն մեկ-
նեցաւ Մաշտոց, առած հետը աշակերտներու
խումբ մը, զէպի Գողթն դաւառ—Սիւնիք—
Աղուանք—Բաղասական կողմանք—Գարդ-
մանք—Վրաստան: Յաջողութեամբ ի գլուխ
հանելով իւր ընթացքը Մաշտոց՝ «դառնայր
յերկիրն Հայոց եւ պատահաւ Սահակայ կա-
թոլիկոսի Հայոց» (Կոր. 26): Ժամանակ մը դա-
դար առնելէ ետքը՝ միւսանգամ կը շրջի
Մաշտոց «գտեղեօքն կարգելովը», յատկապէս
Վրաստան եւ Տաշիրք, եւ «ինքն դառնայր ի
կողմանս Հայոց մեծաց. եւ եկեալ ի սովորա-
կան տեղիսն՝ զընդերկան ողջոյնս սրբոյն
Սահակայ եւ ամենայն պատահելոցն տուեալ՝
պատմէր նոցա վասն այնր եւս նորագործ-
իրացն» (Կոր. 32):

Մաշտոց այժմ (419/20) հրաման կ'ըն-
դունի Սահակէն անցնիլ Հոռոմէական Հայաս-
տան: Բաժանումէն (385) ի վեր հովուական
այցելութիւն մը չէր տրուած այն կողման «կէս
ազդին Հայոց»․ լուծած էր, թէ մուտ գործած
է հոն Բորբորիանոսաց ազանդը եւ կը ճա-
րակի. կարելոր էր նաեւ կարգ մը զեղծում-

ներու առաջն առնել, բայց ի մասնաւորի մու-
ծել այնտեղ հայկական նշանադիրներն եւ նոր
գրականութիւնը: Այս առաքելութիւնն ալ
յաջողութեամբ կը պատկուի. «եւ ինքն (Մաշ-
տոց) բազում աշակերտօք դայր անցանէր ի
կողմանս Հայոց մեծաց. եւ հասեալ ի նոր
քաղաքն (Վաղարշապատ)՝ յանդիման լինէր
սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ եւ թագաւորին
Հայոց, որում անուն Արտաշէս կոչէին եւ ա-
մենայն բանակին. եւ պատմէր նոցա զգործ
կողմանցն այնոցիկ ըստ աջողութեանց շնոր-
հացն Աստուծոյ» (Կոր. 30):

Հաւանօրէն Մաշտոցի բացակայութեան
սեղի ունեցաւ այն ճանապարհորդութիւնը,
որ զձեռունի կաթողիկոսն ի Տիրգոն հանց:
Կաթողիկոսին Բարձրադոյն Դուռն երթալու
նպատակն էր անշուշտ Յագիերտ Ա. ի հետ բե-
րան ի բերան խօսիլ ի նպաստ Արտաշէսի թա-
գաղութեան: Երբ Տիրգոն կը հասնէր Սա-
հակ, Պարսկաստանի քրիստոնէութիւնը սաս-
տիկ հալածանք մը կ'ապրէր: Որմիզդ—Ար-
տաշիր քաղաքին մէջ քահանայ մը անխոհե-
մութիւնն գործած էր կրակատուն մ'այրելու.
որ պատճառ տուած էր մողերուն՝ քրիստո-
նեաներու դէմ զրգուելու: Եւ Յագիերտ Ա.
տեղի տալով մողերու դայրոյթին՝ յարուցած
էր ընդհանուր հալածանք քրիստոնէութեան
դէմ: Նահատակուած էր Արդա, նոյն քաղաքի
կաթիկոպոսը (420): Հալածանքը վերջ առաւ
Սահակ Հայոց կաթողիկոսի բարեխօսու-
թեամբ, որ յաչս արքային մեծ համբաւ կը
վայելէր այնու որ աշխատանք տարած էր իւր
ժողովուրդը արքայից արքային հնազանդ եւ
հպատակ պահել 25: Յագիերտ Ա. վախճանե-
ցաւ նոյն 420 տարւոյն աշնան 26, հաւանօրէն
երբ տակաւին ի Դուռն կը գտնուէր Սահակ:
Յաջորդեց դահին վրայ Վոսաճ Ե.: Պէտք է
ենթադրել թէ նորընծայ թագաւորէն ստացաւ

25 Maris, Amri et Slibae de patriarchis Nesto-
rianorum commentaria, ed. H. Gismondi. Pars I
(Romae 1899), 28; pars II (Romae 1897), 16. Մարի
կը գրէ. Հալածանքը «թէ վերջը դարբեցաւ Իսահակ
Հայոց պատրիկի բարեխօսութեամբ. սա եղաւ պատ-
ճառ, որ Հայերը հնազանդեցան Յագիերտի»: Իսկ Ամր
նոյնը այսպէս կը խմբագրէ. «Հալածանքը տեւեց մինչեւ
որ աղաչեց Իսահակ Հայաստանի առաջնորդը, որ նոյն
ժողովուրդը Յագիերտի ի հնազանդութիւն բերած էր.
(սա ինչորեց Յագիերտէն) որ քրիստոնեաները շարժա-
բեւը դարբեցնէ»: Հմմտ. P. Peeters, Analecta Bol-
landiana, 28 (1909), 401 եւ G. Westphal, Unter-
suchungen über die Quellen und die Glaubwürdigkeit
der Patriarchenchronik des Mari Ibn Suleiman.
Kirchlein 1901, էջ 145—149:
26 Labourt, Le christianisme dans l'empire perse,
p. 109.

23 Կը սպասուէր, որ յիշուէր գոնէ երկրորդ մ'ալ:
24 Ղ. Փարպ., Բ., 57:

Սահակ հաւանութիւնը պատկուել զԱրտաշէս
արքայական թագով, 421ին:

Հայ նշանադիրները մուտ գտած էին
հայարնակ վայրերը. ստեղծուած էր արդէն
հայարարբառ հարուստ գրականութիւն մը:
Կը մնար այժմ աւելի ճոխացնել զայն եւ պայ-
ծառացնել նորանոր թարգմանութիւններով եւ
հեղինակութիւններով. «յետ այնորիկ ուշ
հեղինակութիւններով. «յետ այնորիկ ուշ
հեղեալ երկոցունց երանելեացն զերեանց աղ-
բին զըպրութիւնն առաւել յարգել եւ զիրաւ-
ցուցանել. ձեռն ի գործ արկանէր ի թարգ-
մանել եւ ի գրել Մեծն Սահակ 27 ըստ յառա-
ջագոյն սովորութեանն» (Կոր. 32): Այս նպա-
տակով Եղեւսիա կ'ուղարկուին Յովսէփ Պաղ-
նացի եւ Եղիշիկ Կողբացի, որպէս զի ասորա-
կան հարց գործերը թարգմանեն. հաւանօրէն
Արտաշէսի մահէն ետքը (427/28): Անոնք
կ'անցնին ապա Կ.Պոլիս, նաեւ յունական հայ-
բերու գրուածքները հայացնելու համար:

Աշակերտները հաւանօրէն զեռ Եղեւսիա
էին, երբ գումարուեցաւ Եփեսոսի տիեզերա-
կան ժողովը (431). ուր դատաւարտուեցաւ
կան ժողովը (431). ուր դատաւարտուեցաւ
Նեստորի մուրար վարդապետութիւնը: Ժո-
ղովի ներկայ էր նաեւ Ռաբբուլա, Եղեւսիոյ
մետրապոլիտը: Սա, որ ժողովէն յառաջ եւ
ժողովի ընթացքին միշտ Կիւրեղ Աղեքսան-
դրացւոյ հակառակորդներու թուին մէջ էր,
էրբ վերագարծաւ Եղեւսիա, առաջինն եղաւ
արեւելեան կաթիկոպոսներէն, որ տեղի տա-
լով զիմադարձութեան՝ հաշտուեցաւ Կիւրեղ
Աղեքսանդրացւոյ հետ 28:

Այժմ ինքնազուրիս հրապարակ իջաւ եւ
բուռն թափով սկսաւ պայքարել թէոզորոս
Մոպսուեստացւոյ դէմ, անոր գրուածքները
Մոպսուեստական հրատարակեց, արդիւնց ա-
նոնց ընթերցումը, նոյն իսկ պահանջեց, որ
այրուին անոնք եւ ընալին ըլլան. իսկ հետ-
տոյնները ենթարկեց հալածանքի: Ռաբբուլայի
այս յանկարծական գրգռութիւնը կաթիկոպոսի
մը դէմ, որ վայելած էր ի կենդանութեան

27 Տպ. Իսահակ:
28 Այս շրջանի պատմութեան համար նկատի ու-
նիմ' P. Peeters, La vie de Rabboula, évêque d'Edesse
(1928), 170—204, յատկապէս՝ էջ 189—197. նոյն
Pour l'histoire des origines de l'alphabet arménien.
Revue des études arméniennes, 9 (1929), 203—237.
l'Ibérie perse (431). Analecta Bollandiana, 51 (1933),
6—33, յատկապէս՝ էջ 21—25. Ա. դ'Ալէս, La lettre
d'Ibas à Marès le Persan. Recherches de science re-
ligieuse, 22 (1932), 5—25. Ն. Աղունց, Մաշտոց եւ
նրա աշակերտները ըստ օտար աղբիւրների, Վիեննա
1925, էջ 11—30: Ed. Schwartz, Konzilstudien, Straß-
burg 1914.

մեծ հռչակ, մեռած էր 428ին Եկեղեցւոյ հետ
խաղաղութեան մէջ եւ կը յարգուէր տակա-
ւին իւր գրուածքներու մէջ ընդհանուրէն, ի
սկզբանէ զարմանք պատճառեց: Թէպէտ կային
Մոպսուեստացւոյ գրուածքներու մէջ տեսու-
թիւններ, որոնք Նեստորի վարդապետու-
թեան երակէտ եղած էին, բայց զգուշացան
նոյն իսկ Եփեսոսի ժողովին հարք իրենց
նշովքներու մէջ յանուանէ յիշել թէոզորոսի
անունը: Նաեւ Ռաբբուլա ինքնին, որ կը
սիրէր կարգալ Մոպսուեստացւոյ գործերը,
մինչեւ այն ժամանակ չէր արտայայտուած
թէ անոնց հեղինակը հերձուածողա-
բերքը, թէ անոնց հեղինակը հերձուածողա-
կան վարդապետութեան մէտ ըլլայ. նոյնպէս,
կան վարդապետութեան մէտ ըլլայ. նոյնպէս,
թէ Իբաս (Հիբա) Եղե-
սիոյ «Պարսից Դպրոցին» գլուխն, որ «թարգ-
մանիչ» յորջորջանքը կը կրէր, թէոզորոս
Մոպսուեստացւոյ հետեւող մըն էր, բայց
չէր գտած հոն մինչեւ 431 զիտողութեան ար-
ժանի բան մը: Այս պատճառաւ ալ Մետրա-
պոլիտ յանկարծական պոռակուումը մեծ յու-
ղում յառաջ բերաւ Պարսից Դպրոցին մէջ:
Իբաս եւ իւր աշակերտները նկատելով որ ա-
կանաւոր Մեկնիչին գրութիւնները բնաջնջման
վտանգի մէջ են, պաշտպան կանգնեցան անոնց
ընդդէմ Մետրապոլիտն եւ իրենց օգնութեան
կանչեցին Սամոսատի Անդրէաս կաթիկոպոսը.
Իսկ սա զբաւ խնդիրը Յերասուլի Աղեքսանդր
կաթիկոպոսի առջեւ, որ այն շրջանին անտիո-
քեան ուղղութեան հետեւողներու քով մեծ ա-
նուն կը վայելէր: Այս թղթին մէջ Անդրէաս
Սամոսատցի ի մէջ այլոց կը գրէր 29. «Սոքա,
որ վասն ուղիղ հաւատոց փոյթ յանձին ունին,
գրեցին առ իս յԵղեւսիայ, եթէ Ռաբբուլա
յայտնադոյնս հեռացեալ ի վարդապետու-
թեանց ճշմարտութեանն՝ զՄատագովս ուղիղ
թեանց հալածիցէ. այնպէս զի գերանելին
հաւատոցն հալածիցէ. այնպէս զի գերանելին
թէոզորոս, որ ուղիղ հաւատոցն վարդապետ
եկաց, յանդիմանի նշովել յԵկեղեցւոյ եւ
ղնմանէ բազում չարիս խօսիցի, նզովիցէ եւ
զայնտիկ, որ միանգամ զնորայսն ընթեռնու-
ցուն եւ ոչ զնոսին հուրը մաշիցեն»: Նոյն
միտքը կը կրկնէ Յովհ. Անտիոքացի առ Ոս-
րյենի կաթիկոպոսներն գրած թղթին մէջ 30.

29 Ed. Schwarz, Concilium Ephesinum, IV, 86.
30 Անդ., 87:

կան հայրապետացն սրբոց նշանակեալ աղբ-
առնէին ճշմարտահաւատ փառաւորչացն Սա-
հակայ եւ Մաշտոցի: Եւ նոցա ճշմարտասէր
փութով զայն ի միջոյ բարձեալ աշխարհահա-
լած արտաքոյ իւրեանց < սահմանաց > մեր-
ժեցին. զի մի ի լուսաւոր վարդապետութիւնն
ծուխ ինչ սատանայական յարիցի» (40—41):
Հոս «սիւնհոգոսական հայրապետք սուրբք»
յայտնապէս յիշեալ թղթակիցներն կ'ակնար-
կեն, որոնք մասնակից եղած էին Եփեսոսի
ժողովին: Եթէ Սահակ ինքնին կը հաւաս-
տէր թէ՛ Պրոկղի եւ թէ՛ Ակակի, թէ Հայաս-
տան թէ՛ ողորեանք կամ Նեստորականք չեն
երեւցած, ինչպէս Կորիւն կրնար այս բա-
ցայայտ տողերը գրել: Թէպէտ Նեստորականք
չհասան մինչեւ Մեծ Հայաստան, բայց անոնք
մուտ գործեցին Հոովմէական Հաւաստան:
Կորիւն տեղեակ էր իրողութեան, որովհետեւ,
ինչպէս ինքնին կը գրէ, իրեն եւ Ղեւոնդի
յանձնարարուած էր Սահակի պատասխանը
Պրոկղի տանիլ. «ապա յետ ժամանակի ինչ
ընդ մէջ անցանելոյ դէպ լինէր ոմանց եղբարց
ի Հայաստան աշխարհէս դիմել ի ջանել ի կող-
մանս Յունաց, որոց առաջնոյն Ղեւոնդէս⁴⁸
անուն էր եւ երկրորդին Կորիւն⁴⁹. եւ մա-
տուցեալ յարէին յեզնիկն իբրեւ առ ընտանե-
զոյն սննդակից՝ ի Կոստանդինական քաղա-
քին. եւ անդ միարանութեամբ գհոգեւոր⁵⁰
պիտայիցն գրնդիրն վճարէին» (33):
Վերագոյն տեսանք թէ Իննովկենտիոս Մա-
րոնիացի եւ Լիբերատոս հայ պատգամաւոր-
ները, որոնք տարած էին Հայոց խնդրագիրն
առ Պրոկղ, կը կոչէին՝ հայցական հոլովով
Leontium եւ Abellium. վերջին անունս Լիբե-
րատոսի Համառոտագրին մէջ ունի Abellium
եւ Aberium ձեռագրական ընթերցումները
(Schwartz, 39): Անուններէս Leontius հայե-
րէն տառադարձութեամբ Ղեւոնդիոս է: Եւ
որովհետեւ նաեւ Սահակի առ Պրոկղ պա-
տասխանական թղթին թղթատարներէն մին
Ղեւոնդէս կը կոչուի, ինչքիւր կը յառնէ, թէ
անուանց այս նմանութիւնը պատահական
զուգարդութիւն մըն է: Առ այս նպատա-
մատոց կարող էր ըլլալ երկրորդ անունը՝
Abellius (Abellus, Aberius). բայց ասոր մեր-
ձաւոր կամ հեռաւոր նմանութեամբ հայկա-
կան անուն մը գո՞ւար է մատնանիչ ընել:
Կարելի էր մտածել Աբել, Հաբել անուն վրայ:

⁴⁸ Տպ. որ եւ Ղեւոնդէս առաջնոյն:
⁴⁹ Տպ. Կորիւն:
⁵⁰ Տպ. հոգեւոր:

P. Peeters⁵¹ կ'առաջարկէ արեղայ բառը. բայց
ծանօթ չէ ինձ բառս իբրեւ յատուկ անուն
գործածուած: Եթէ ABERIUM քան զABE-
LIUM հնագոյն համարինք, անուանս երկրորդ-
-RIUM մասին մէջ կարելի է KOPIOTYX
տեսնել, եւ նոյնացնել Ղեւոնդի ճանապար-
հորդակից Կորիւնի հետ: Ամէն պարագայի
մէջ աղաւաղուած կերպարանքի տակ հասած
է Abellius անունը:
Այս մեկնութեամբ Ղեւոնդ եւ Կորիւն կը
ներկայանան ըստ Իննովկենտիոսի եւ Լիբերա-
տոսի առաջին պատգամաւորութեան գլուխ,
մինչ Կորիւն ինքնին կը վկայէ թէ իրենք
Պրոկղի առ Հայս գրած թղթէն ետքը հասած
են կայսերական քաղաք: Կարող ենք հոս դէպ-
քերու շփոթութիւնը Իննովկենտիոսի վերա-
գրել, որ հին աղբիւրներէ օգտուելով յորի-
նած է իւր Պատմութիւնը 2. դարու երկրորդ
քառորդին:
Ժամանակագրութեան դէմ մեղանշում-
ներ նաեւ այլուր գործած է Իննովկենտիոս
(հմմտ. Schwartz, Konzilstudien, 25, ծ. 4):
Ընդունելով անուանց եւ դիպաց շփոթու-
թիւն, կարելի է մտածել թէ Հայոց առաջին
թուղթն առ Պրոկղ տանողներն եղած ըլլան
Յովսէփ Պաղնացի եւ Եզնիկ Կողբացի: Ասոնք
հաւանօրէն Հայաստանէն հասած հրամանի մը
վրայ Եզնիկայէն մեկնեցան Հոովմէական
Հայաստան հոն յուզուած դաւանաբանական
վէճերը խաղաղելու համար եւ այս առթիւ
մասնակցեցան հայ եպիսկոպոսներու ժողո-
վին: Երբ որոշուեցաւ խնդիրը Պրոկղի դա-
տաստանին ենթարկել, իրենք յանձն առին
տանիլ սիւնհոգոսական թուղթն առ Պրոկղ:
Թարգմանիչներու Կ. Պոլիս անցնելու պարա-
զան, ինչպէս յիշեցինք վերը, շատ մուժ է եւ
թոյլ կրնանք տալ մեզ այսպիսի ենթադրու-
թեանց անձնատուր ըլլալ: Կորիւն, որ կը
գրէր թէ Յովսէփ եւ Եզնիկ «անցեալ գնացին
ի կողմանս Յունաց. ուր եւ ուսեալք եւ տե-
ղեկացեալք ի թարգմանիչս կարգէին ըստ հե-
լենական լեզուին», երբ ժամանակ յետոյ ինքն
անձամբ Կ. Պոլիս գնաց, հոն միայն Եզնիկը
գտաւ: Ո՛ւր գացած էր Յովսէփ, որուն յու-
նարէնի ծանօթութիւնը յայտնի էր արդէն
407էն: Ենթադրեցինք վերը, թէ վերադար-
ձած էր անիկա Պրոկղի եւ Եզնիկի թղթե-
րով, նախ Հոովմէական եւ ապա Պարսկական
Հայաստան:

⁵¹ REA, 9 (1929), 215.

Թէ Հայք ո՛րքան անտեղեակ էին առ հա-
սարակ վէճին առած ընթացքի մասին կը
տեսնուի նաեւ անկէ, որ Կորիւն եւ Ղեւոնդ
հրահանգ կ'ընդունին վերադարձին բերել
իրենց հետ Եփեսոսի ժողովոյն որոշումները.
«Որոց յետ այնորիկ հաստատուն օրինակօք
աստուածատուր գրոցն եւ բազում շնորհազիր
հայրապետացն աւանդութեամբք եւ նիկիա-
կան եւ Եփեսոսական կանոնօք դային երեւե-
կով աշխարհին Հայոց եւ առաջի դնէին հարցն
զրեբեալ կտակարանսն եկեղեցւոյ սրբոյ» (33):
Եփեսոսի ժողովոյն կանոնք Կիւրղի Նգովբ-
ներն են, որոնց հայերէն թարգմանութիւնն
են, որոնք հայերէն թարգմանութիւնն են
Ն. դարէն հասած է: Կ'ենթադրեմ թէ անոնց
Ե. դարէն հասած էր նաեւ Եփեսոսի ժողովոյն հա-
մառօտ պատմութիւնը, որմէ ապա օգտուած
է Վրթանէս քերդոյ⁵²:
Եզնիկ, Ղեւոնդ եւ Կորիւն Կ. Պոլսէն վե-
րագարձին բերին յանձնեցին Սահակայ՝ 1. Նի-
կիոյ եւ Եփեսոսի ժողովներու կանոններն եւ
2. Սուրբ Գրոց հաստատուն օրինակը: Այս
առթիւ կը գրէ Կորիւն (34). «Իսկ երանելոյն
Սահակայ զեկեղեցական գրոց գումարութիւնն
կանխաւ < ի > յունական բարբառոյն ի հայե-
րէն դարձուցեալ < էր > եւ բազում եւս զհայ-
րապետաց սրբոց զճշմարիտ իմաստութիւնն:
Դարձեալ յետ այնորիկ առեալ հանդերձ
Եզնի[ա]կաւ՝ գյառաջադոյն գյանկարծազիւտ
զփութանակի զթարգմանութիւնս (աստուա-
ծաշունչ Գրոց)՝ հաստատէր ճշմարիտ օրինա-
կօք բերելովք: Եւ շատ եւս մեկնութիւն գրոց
թարգմանէին»:
Կորիւն այս խօսքերով միահաղոյն Սահա-
կայ կը վերագրէ այն ամէն թարգմանութիւն-
ներն, ըլլայ Ս. Գրոց, ըլլայ Ս. Հարց գրու-
թեանց, որոնք կատարուած էին մինչեւ 435/36
զանազան ձեռքերէ: Առանց տարակուսի ու-
նեցած էր այն թարգմանութեանց մէջ ծերունի
եւ բազմերախտ կաթողիկոսը իւր մասնակ-
ցութիւնը: Այժմ յեցած Եզնիկի երիտասար-
դական ոյժի վրայ կը ձեռնարկէ Սահակ Ս.
Գրքի «յանկարծազիւտ, փութանակի թարգ-
մանութիւնը» խնամով բաղդատել նոր բե-
րուած «հաստատուն» այսինքն Աղեքսան-
դրացւոց եւ Երուսաղեմացւոց օրինակներու
եւ Որոգիկեայ Չորեքիջեանի հետ եւ «հաս-
տատել», վերստուգել, ճշգրտել եւ ուղղել⁵³

⁵² Հանդ. Ամս., 1910, էջ 42:
⁵³ Այս մասին տես վարբ Ս. Գրոց թարգմանու-
թեան նուիրուած յոդուածը:

հայ թարգմանութիւնք Ս. Գրոց մասերու,
որոնք մինչ այն կատարուած էին, ոչ մասնա-
ւոր ընտրութեամբ բնագրաց: Որովհետեւ Սա-
հակ իւր կեանքի վերջին տարիներն անցուց
ի Բլրոցաց գիւղն Բագրեւանդի առնթեր ու-
նենալով զԵզնիկ, իսկ Եզնիկ 450ին Բագրեւան-
դայեպիսկոպոս կը ներկայանայ, պիտի ըսենք
թէ Եզնիկ Կ. Պոլսէն վերադառնալէն ետքը
ձեռնադրուած էր Բագրեւանդայ եպիսկոպոս
եւ ունէր Բլրոցաց գիւղն իրեն նստոց եւ հոն
իւր որդիական հոգացողութեան տակ առած
էր ծերունի կաթողիկոսը:
Կ'ըսուի թէ Սահակ նաեւ շինարարական
մշակոյթի ուշադիր եղած է. նորոգած է եկե-
ղեցիներ եւ վկայարաններ, նաեւ ի հիմանց
նորեր կառուցած: Յառաջ կը բերեմ հետեւեալ
երկու տեղիքները, որոնք թէեւ է. դարէն են,
բայց յեցած են աւանդութեան վրայ, որ, ինչ-
պէս կ'ըսուի, նաեւ գրաւոր վկայութեամբ
հաստատուած է:
«Եւ եղեւ հանունս եւ նորոգումն ոսկե-
րացն Գայեանեայ եւ Հոփիսիմեայ եւ ընկերաց
նոցին ի Սահակայ կաթողիկոսէ. զի եղածօրն
Գրիգորի կային նոքա: Եւ շինեաց զվկայա-
րանսն վիմատաշ կոփածոյ քարամբք ի Վա-
րաշապատ քաղաքի եւ նորոգեաց զտունն
Աստուծոյ, այսինքն գոուրք եկեղեցին: Բա-
զում եւ այլ տեղիս նորոգեալ է սուրբ եւ
ճշմարիտ կաթողիկոսն Մեծն Սահակ: Եւ ապա
չինեաց զսուրբ եկեղեցին եւ զվկայարանս
սրբոցն ընդ ամենայն տեղիս Հայոց մեծաց:
Եւ եղեւ այս ի յամս Աբղլայի վանաց երիցու
սրբոյ ի Վաղարշապատ քաղաքի» (Նկարագիր
Կարգաց, Բ):
Կը գրէ Սեբիոս (88), թէ 619ին «քակեաց
կաթողիկոսն Կոմիտաս զմատուռ սրբոյն
ի Վաղարշապատ քաղաքի, զի
Հոփիսիմեայ ի Վաղարշապատ քաղաքի, որ շի-
կարի ցած եւ մթին էր շինուածն, որ շի-
կարի էր սրբոյն Սահակայ հայրապետի Հայոց
նեալ էր սրբոյն որդւոյ սրբոյն Ներսիսի...»:
կաթողիկոսի որդւոյ սրբոյն Ներսիսի...»:
Հոփիսիմեանց նշխարքը «երանելոյն սրբոյն
Գրիգորի կնքեալ < էր > մատանեաւ իւրով
եւ մատանեաւ երանելոյն Սահակայ Հայոց
եւ մատանեաւ կրանելոյն Սահակայ Հայոց
կաթողիկոսի. գոր նա (Կոմիտաս) ոչ հա-
մարձակեցաւ բանալ»:
Արդէն «լցեալ» էր Սահակ «աւուրբք եր-
կայն ժամանակօք եւ վայելչացեալ աստուա-
կայն պողոցն բարութեամբք»: Իբր հա-
մարձեալ պարարտ տարիքի մէջ կը վախ-
ճանի բազմավաստակ եւ բազմարդիւն կաթո-
ղիկոսն Հայոց, Բագրեւանդի Բլրոցաց գիւղին

մէջ, «յառաջնում ամի Յաղկերտի որդւոյ Վառամայ թագաւորի կացելոյ ի Պարսից աշխարհի», «ի կատարելամասնն նաւասարգի, որպէս (յորո՞ւմ) եւ զօր ծննդեան երանելոյն յիշէին, յերկրորդում ժամու աւուրն, ի պաշտաման անուշահոտ իւրոյն՝ հանդերձ ատուածահաճոյ աղօթիւք ծերունւոյն ի Քրիստոս աւանդեալ <զհոգին>» (Կոր. 41):

Յաղկերտ Բ. ի դահակալութեան առաջին տարին է 438 Օգոստոս—439 Օգոստոս 3: Այս տարւոյն նաւասարգի 30 կ'իյնար Սեպտեմբեր 7ին, որ չորեքշաբթի օր մըն էր: Կեղծ-Ղազար⁵⁴ կ'աւելցնէ. «զօր եւ զօր ծննդեան սրբոյն ի ստոյգ զիտողաց եւ ի Պատմութենէ երանելոյ առն Կորեան հաստատեալ զիտացաք նոյն օր եւ ծննդեան սրբոյն ի նմին ամսեան»⁵⁵:

Յուդարկաւորութեան կարգը կը կատարէ «գլխաւորն պաշտօնէից Երեմիա հանդերձ բաղմութեամբ ձեռնասուն եւ աստուածասէր պաշտօնէիցն»: Պիտի թաղուէր յԱշտիշատ «ի բուն իսկ գիւղն» իւր⁵⁶: Յուդարկաւորական չուին մէջ էր նաեւ «ի շխանակինն Դուստր, որ էր կին Վարդանայ» թուին Սահակայ: Հասնելով յԱշտիշատ կը հանգչեցնեն սուրբին մարմինը «ի մարտիրոսական խորանին յարկելա»⁵⁷ սրբոցն⁵⁷: Կը պատմէ Կորեան թէ Սուրբին յարգողները «ամի ամի գումարեալք ի նմին»⁵⁸ ամսեան զնորին յիշատակն տօնախմբեն» (Կոր. 42): Կ'աւելցնէ Կեղծ-Ղազար⁵⁹. «ուր եւ շինեալ եկեղեցի մեծապայծառ եւ վկայարան սրբոց՝ զարդարեցին պատուական եւ մեծազին սպասուք. հիմնացեալ կանգնեցին ի տեղւոյն վանս բաղմութեան պաշտօնէից, կարգեալ զարման անպակաս պողոց ի հանդիստ առաւելեալ եղբայրութեանն. ժողովս տարեւորականս աշխարհայորդոր բաղմութեամբ հաստատեցին ի տեղւոյն. որ ըստ ժամանակի բաղմամբ ժողովրդօք կամաւոր յօժարութեամբ ազատք եւ քահանայք դաւառին, այլ եւ կարի յոյժ ի հեռուոր տեղեաց զիմեալք զօր կարգադրութեան նորա կատա-

րեն: Ուր եւ բազում օգնականութիւնս առողջութեան ըստ իւրաքանչիւր ախտից շահէին ի նշխարաց սրբոյն եւ ուրախալից սրտիւ դառնային ի բնակութիւն յիւրաքանչիւր»:

Սահակի մահը ընդհանուր Հայաստանայց սուգ պատճառեց. բայց մասնաւորապէս ցնցեց Մեծ Վարդապետը, որ «բազում անձկայրեաց տրամութեամբ եւ արտօսարգուծ ողբովք եւ ծանրաթախիծ սգովք պաշարեալ զնէր» (Կոր. 42): Զգաց թէ առանց Սահակի առանձին է. եւ չկրցաւ զիմանալ միայնութեան. վեց ամիս ետքը, 439, փետրուար 17ին վախճանեցաւ երանելին Մաշտոց:

*

Մաշտոց արդէն ծերունի կաթողիկոսի վերջին տարիներուն իւր ուսոց վրայ ունէր «զվերակացութիւն սրբոյ եկեղեցւոյն», զոր նաեւ Սահակայ մահէն ետքը «չնորհօքն Աստուծոյ առանց պակասութեան տանէր»: Երբ մահուան անկողնոյն մէջ էր Մաշտոց եկեղեցւոյ վերակացութիւնը վարելու համար կը նշանակէ «գլխաւոր վերակացուս տեղապահս»՝ զՅովսէփ «գլխաւոր ժողովոյն» եւ զՅովհան: Այս Յովսէփ, որ «գլխաւոր ժողովոյն», այսինքն աշակերտաց կը կոչուի, է առանց տարակուսի Յովսէփ «ի Պաղանական տանէն»⁶⁰, եւ Յովհան՝ «յեկեղեցաց զաւառէն» (Կոր. 19), որոնք Մաշտոցի երկրագոյն աշակերտներէն էին եւ անոր անբաժին ընկերները: Յովհան Մաշտոցի մահէն քիչ ետքը գնաց Տիրգրոն — թերեւս խնդրելու արքայից արքայի հաւանութիւնը կաթողիկոսական ընտրութեան համար — ուր եւ կ'ենթարկուի «ազգի ազգի փորձութեանց». եւ «ի նոյն վերակացութիւն դառնայր յերկիրն Հայոց» (Կոր. 46—47): Յովսէփ «գլխաւոր ժողովոյն» մինչեւ նահատակութիւնը (454) կը վարէ կաթողիկոսական գործերը, իբրեւ պարզ «երէց», առանց եպիսկոպոսական կամ կաթողիկոսական ձեռնադրութեան:

Իր օրով կը գումարուի Շահակի վանի ժողովը 444ին⁶¹, բարեկարգական նպատակով, ուսկից կը տեսնուի, թէ Սահակի եւ

⁵⁴ Ղ. Փարպեցի, Ա., 37:
⁵⁵ Diegesis, Սահակի կ'ընծայէ 110 տարի. թովմաս Արծրունի (74), 120: Եթէ ընդունինք թէ Սահակ թեմար 340ին, նաւասարգ 30 ճշգիւ Գշ. կ'իյնայ:
⁵⁶ Ըստ սովորութեան պիտի թաղուէր անշուշտ ի թիւն եկեղեցաց, ուր կը հանգչէն նաեւ Ս. Ներսիսի մէջական բաժնին մէջ էր:
⁵⁷ Տպ. յարկել:
⁵⁸ Տպ. ի նոյն... զնոյն:
⁵⁹ Ղ. Փարպեցի, Ա., 37:

⁶⁰ Ղ. Փարպեցի, Ա., 38. «զօրոյ (Սահակայ) զհեա յաջորդեաց զաթու հայրապետութեան աշխարհիս Հայոց, հրամանաւ երանելոյն Մաշտոցի՝ սուրբն Յովսէփ, որ էր ի զաւառէն Վայոց ձորոց, ի զեղջին որում անունն էր Սողոմոնք»: Գարձեալ, Բ., 101. «սուրբ կաթողիկոսն Յովսէփ ի Վայոց ձորոց»:
⁶¹ Ժողովքի տարին պէսպէս աւանդուած է ձեռագիր Կանոնագրերէրու մէջ. ոմանք ունին 2., այլք Ժ. եւ գարձեալ ուրիշներ՝ Ժ. 2.:

Մաշտոցի վախճանէն վերջը խանգարուած են կարգերը. ժողովոյն ներկաները «միարան միախորհուրդ բարբառէին այսպէս, եթէ Զեղեալ կարգան սրբոյն Գրիգորի եւ զՆերսիսի եւ զՍահակայ եւ զՄաշտոցի դուք անդրէն հաստատեցէք»: Ժողովին գումարման մասին կ'ըսուի. «զայլն ժողովէին ի հրամանէ միաբանութեան՝ յեղեալ կէտն ի Շահակի վանի ի բանակեող թագաւորացն Հայոց ի ժամանակ նորաբեր տօնին: Եւ լինէր այս ի Զ. ամի թանորութեան Յաղկերտի Պարսից արքայի եւ գաւորութեան Յաղկերտի Պարսից արքայի եւ Վասակայ Սիւնեաց մարզպանութեան եւ հանայ Ամատունւոյ հազարապետութեան եւ Վրուայ Սորխոռունեաց մարզապետութեան: Եւ զայլն ժողովէին... առաջի գլխաւորաց եպիսկոպոսաց՝

- Ղազարայ,
- Տաճատու,
- Արտակայ,
- Գաղայ,
- Եփրեմայ,

եւ այլոց բաղմաց. եւ երկրացնց գլխաւորաց՝

- Յովսէփու,
- Յովհանայ,
- Մեղիտայ,
- Երեմիայ,
- Ասպուրակայ,
- Դանիէլի,
- տեսնոն Ղեւոնդի,
- տեսնոն Եղիշայի,

եւ այլոց բաղմաց սրբասէր քահանայից, որք էին նախանձախնդիր օրինացն սրբութեան եկեղեցւոյ Աստուծոյ: Ժողովեալ առաջի աւագ նախարարացն՝ [քաջին եւ կորովոյն սրբոյն] Վարդանայ Մամիկոնեանի եւ Արշաւրայ Կամսարականի եւ Մանածիհի Ռշտունւոյ սպարապետին Հայոց եւ Զրկայ Դիմաքսենի եւ ամենայն իշխանացն Հայոց եւ ազատաց բաղմաց»:

Այս տողերը կը ներկայացնեն մեզի ընդադատ Հայաստանի եկեղեցական եւ զինուորական վիճակը, որուն մէջ կը գտնուէր երկիրը երանելեաց վաճանումէն իբր հինգ տարի ետքը:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԻՒՆԸ
 Սահակի անուամբ հասած են մեզի հարազատ եւ անհարազատ գրուածքներ: Մանր քննութեան պէտք չկայ հարազատ անհարազատէն զանազանելու համար: Լեզուին դա-

սական նկարագիրը յատկանիշն է հոս հարազատին: Սահակի մատենագրական արտադրութեանց մէջ ամէնէն ականաւորն անոր պատմական մէկ գրուածքն է, որ ուրիշի մը անուան տակ լոյս տեսած է եւ մինչեւ այսօր պահպանուած է մեզի:

1. Բիւզանդարան պատմութիւնք կամ Փաւստեայ Բիւզանդեայ ժամանակագիր մեծի պատմագրի Կանոնք ժամանակագիր մատենից: Գրուածքս, որուն Գ.—Զ. դպրութիւնք միայն հասած են մեզի, հետեւեալ խորագիրները կը կրէ դպրութեանց սկիզբը. «Բիւզանդարան պատմութիւնք. Կանոնք ժամանակագրան պատմութիւնք որդւոց թորգոմայ՝ աշգիւր մատենից տան որդւոց թորգոմայ՝ աշխարհին Հայոց»¹: Հեղինակի մասին ունինք խարհին Հայոց²: Հեղինակի հակիրճ ծագ. դպրութեան վերջը հետեւեալ հակիրճ ծանօթութիւնը. «Կատարեցան² Գ. դարք ի Անթուրիւնք. Կատարեցան ժամանակագիր պատմութեանց դպրութիւնք. ժամանակագիր պատմութեանց զպրութիւնք. ժամանակագիր պատմութեանց զպրութիւնք, որ էր ժամանակագիր Յովնայ»³:

Հեղինակի մասին այս կարեւոր ծանօթութիւնը կը պարզէ մեր աչքին առջեւ թէ Փաւստոս «էր ժամանակագիր կանոնք» յունարէն էր իւր «ժամանակագիր կանոնք» յունարէն լեզուաւ: Գործին հայերէն թարգմանութեան կամ իմբարգրութեան ժամանակ անիկա կենդանեաց մէջ էր: Հեղինակին անունն ունինք սեռական հոլովմամբ միայն՝ «Փաւստեայ Բիւզանդեայ». առաջին անուան ուղղական ձեւն է Փաւստոս, որ երկուս յիշատակուած է Պատմութեան մէջ, նախ իբրեւ «ծերունի եպիսկոպոս», որ ձեռնադրած է զՆերսէս սարկաւազ (Գ. 3), երկրորդ անգամ 373ին, երբ կը կատարէ Ներսիսի յուղարկաւորութիւնը (Ե. 24). եւ երրորդ անգամ կ'ըսուի թէ Ներսիսի տան մէջ թելակալ էր եւ կենդանի «յամս Սոսորովայ եւ Արշակայ երկուց թագաւորացն բաժանաւորաց» (Զ. 5): Թէ այս տեղ յիշուած Փաւստոս եպիսկոպոսները մի եւ նոյն ա՞նձը կը ներկայացնեն, կրնանք հաստատական պատասխանել, եթէ ընդունինք թէ առաջին դէպքին Փաւստոսի «ծերունի» կոչումը յետանբար գրուած է: «Բիւզանդեայ» յորջորջման մէջ կարելի է Փաւստոսի հայրանունը նկատել եւ Հ. Յ. Գաթրըճեանի⁵ հետ անոր ուղ-

¹ Տպ. Պետերբուրգ 1883, էջ 1, 51, 55, 153, 155, 219:
² Տպ. կատարեցաւ:
³ Տպ. փախստեայք:
⁴ էջ 50:
⁵ Սրբազան պատարագամտոյցք Հայոց, 92:

դական ձեռք համարել Բիզանս, Βύζανς, սեռ. Βυζάντος, ուստի իսկական ուղղականը կ'ըլլայ Փաւստոս Բիզանդեայ, Φαύστος ὁ Βυζάντος եւ կամ կրկնանուն նկատելով՝ Փաւստոս Բիզանս, Փ. Βύζας:

Փաւստեայ Բիզանդեայ աշխատութիւնը, որ մերթ «Ժամանակագիր կանոնք» եւ մերթ «Կանոնք ժամանակագիր մատենից», նաեւ «Բիզանդարան պատմութիւնք» կը կոչուի: Գ.—2. զարուսեանց մէջ կ'ընդգրկէ 300—387 տարիներու Հայոց պատմութիւնը, քաղաքական եւ եկեղեցական հիւսուած մէկ ամբողջութեան մէջ. վերջին Հայոց թագաւորներն են Խոսրով Գ. (Մեծ Հայաստանի մէջ) եւ Արշակ (Հռոմէական բաժնին մէջ). եւ Հայոց կաթողիկոսը՝ «գլուխն եպիսկոպոսաց» Ասպուրակէս:

Եթէ Փաւստոս գրած է ստուգիւ «Ժամանակագիր կանոնք» անուամբ պատմական աշխատութիւն մը, կրնար գրած ըլլալ զայն միայն յունարէն, քանի որ ինքը «Յունաց պատմագիր» էր: Յամենայն դէպս իր անունը կրող «Բիզանդարան պատմութիւնք» այժմեան հայերէն խմբագրութեան մէջ կրնային գրի առնուած ըլլալ միայն Ն. զարուս, եւ այն ոչ պարզ թարգմանութեամբ, այլ ընդարձակուած խմբագրութեամբ, ուր կ'որոտուած է գործին «Ժամանակագիր կանոնք» ըլլալու հանգամանքը:

Այժմեան հայերէն խմբագրութիւնը, անստուգիւ այն տեղ մուծուած մանր փոփոխութիւնները, ինչպէս ինձ կը թուի, հեղինակութիւնն է Ս. Սահակի: Այս համոզումը կը ներշնչեն ինձի հետեւեալ հանգամանքները.

ա. Պատմագիրը, որ յօրինած է իւր աշխատութիւնը Ն. զարուս առաջին քառորդին, կը ներկայանայ անձ մը որ ունի իւր ետեւ երկար տարիներ, որոնց կէսը կը վերաբերի Դ. զարուս:

բ. Անիկա գրած է իւր պատմութիւնը մասամբ յեցած ծերերու աւանդութեան վրայ եւ մասամբ իբրեւ ակնաստես դէպքերու: Այդ ծերերու թուին մէջ է Փաւստոս եպիսկոպոս († իբր 387), որուն հետ անձամբ ծանօթ եղած է պատմագիրը:

գ. Պատմագիրը Տարօնցի է, ի մերձուստ ծանօթ Տարօնի սրբաւայրերու, յատկապէս Աշտիշատի եւ շրջակայից:

դ. Անիկա պարած է ի մօտաւորութեան Ս. Ներսիսի. գիտէ Հայրապետանոցին ներսն եւ դուրս տեղի ունեցած անցքերն ու խօսակ-

ցութիւնները: Գիտէ Ներսիսի գործունէութիւնը մանր գծերու մէջ իսկ:

ե. Պատմագիրը, որ այնպէս ի մերձուստ ծանօթ է Ներսիսի տան, զարմանալի կերպով կը լռէ անոր ամուսնոյն անունն եւ չի յիշէր զաւակը, որ սկսեալ 386 թուէն այնպէս կարեւոր դեր խաղաց Հայ կեանքի մէջ: Պատմիչը եթէ Ներսիսի տան բարեկամն էր, չէր կրնար անոր որդւոյն՝ Սահակի թշնամին ըլլալ: Եւ եթէ Սահակ մինչեւ 386 չէր գործած պատմական բեմին վրայ աչքի զարնող դեր մը, կարող էր սակայն 373ին իբրեւ սգաւոր իր հօրը զազաղին առջեւ յիշատակուիլ. կարող էր նաեւ իբրեւ ժառանգ Ներսիսի ստացուածքներու եւ ապագայ յաջորդ յիշատակութեան արժանանալ:

զ. Այս լուրսիւնը կարող էր պահել միայն այն հեղինակը, որ միանգամայն Ներսիսի որդին էր եւ ժառանգն անոր գահին. խոնարհն եւ զգաստն Սահակ, որուն համեստութիւնը չէր ներեր անձին գովութիւնն եւ ոչ ակնարկով մը հիւսել կամ իբրեւ որդի Մեծին Ներսիսի պարծիլ:

է. Չեմ տեսներ որ եւ է անպատեհութիւն Սահակը հռչակելու Բիզանդարան պատմութեանց հեղինակը: Բայց ընդունելով զինքը հեղինակ այն պատմութեանց, ինքնին կը լուծուին ամէն առեղծուած եւ տարակոյս:

ը. Սահակ վախճանեցաւ 438, Սեպտ. 7ին ծերութեան պարարտ տարեքի մէջ, իբր 100ամեայ, բայց յուժի, զբաղած Աստուածաշունչի սրբագրութեամբ: Իր կեանքի առաջին 60 տարիները կը պատկանէին Դ. զարուս: 35ամեայ էր, երբ կ'որսնցուց իւր հայրը: 386ին, երբ կաթողիկոսացաւ, կենդանի էին 2որթ եւ Փաւստոս եպիսկոպոս: Ուստի ի վիճակի էր կատարեալ տարիքի մէջ հետեւիլ ժամանակակից անցքերուն, 360—387 տարիներուն դիպաց, եւ առաջին 60 տարիներու պատմութեան ալ հմտանալ յաւանդութենէ ծերոց:

թ. Սահակ ծնած ի Տարօն, ծանօթ էր բնականաբար նոյն կողմանց սրբաւայրերուն եւ Հայրապետանոցի ներքին եւ արտաքին անցքերուն:

ժ. Պատմութեան գլխաւոր ծիրը կը դառնայ Ներսիսի շուրջը. իսկ իւր հօր գործունէութեան մանուկ հասակէն ակնաստես էր: Պատմութեան գլխաւոր հերոսները Մամիկոնեանք են. Սահակ ոչ միայն մերձաւոր էր Մամիկոնեանց տեղեալ եւ ժամանակով, այլ

եւ խնամացած էր սպարապետութեան տան հետ՝ տալով իւր միակ դուստրը այդ տոհմին հարս: Մամիկոնեան մատաղ սերունդին ալ զաստիարակն եղաւ: Կարող էր այս ընտանեակութեամբ լսել Մամիկոնեանց ընտանեկան աւանդութիւններն եւ թափանցել անոնց պատմութեան ծալքերուն: Առանց տարակուսի մերձ էր անիկա Մանուէլ Մամիկոնեանի մահուան անկողնոյն, որուն վերջին խօսքերը այնպէս զգայուն գրչով գրի յանձնած է:

ժա. Պատմելու վայելուչ ոճը, զուրպուստի կերպը եւ արտայայտութեան պարզութիւնը մէկ կողմէն եւ պատմութեան բազմակողմանի բովանդակութիւնը, դէպքերու վեհ նկարագրութիւնը եւ խրատական, քաջավերական, նաեւ զուարճացուցիչ նկարագրութիւնը, որ իւր ժողովրդեան կը խօսի ի շինութիւն եւ ի քաջալերութիւն, եւ կ'ուզէ անոր աւանդ ձգել այն ամէնը ինչ որ լսած է եւ տեսած քրիստոնեայ Հայաստանի անգիր շրջանէն: Կը պատմէ յիշողութենէ, այս պատճառաւ ալ առանց խիստ ժամանակագրութեան:

ժբ. Պատմութիւնը չի յիշեր բացի Սահակէն ուրիշ մը, որ բարձր տարիքի մէջ — իբր 70ամեայ — ծանօթացած ըլլայ նորագիտ հայկական նշանադրներուն եւ պարագած մատենագրութեան: Իսկ Բիզանդարան պատմութիւնք կ'ենթադրեն այսպիսի ծերունի մը:

Այս պատճառաբանութիւնները կը ստիպեն զիս Սահակ կաթողիկոսը ճանչնալու Բիզանդարան պատմութեանց հեղինակը:

Ուրիշ տեղոյ եւ ժամանակի կը վերապահեմ արտայայտուիլ աւելի ընդարձակ «Բիզանդարան պատմութեանց» շուրջը:

2. Թղթակցութիւնք ընդ մէջ Սահակայ, Ակակայ Մելիտինացոյ եւ Պրոկղի Հայրապետի:

Տեսանք վերագոյն, թէ ինչպէս թէոգորոս Մոպսուեստացոյ գրութեանց շուրջը խնդիրներ յուզուեցան եւ կասկած ծագեցաւ թէ անոնք նաեւ Մեծ Հայաստանի թարգմանութեան հայերէն (կամ ասորերէն) թարգմանութեամբ: Այս առթիւ փութացին Ռաբբուլա Եղեւսիոյ մետրապոլիտն եւ Ակակ Մելիտինոյ եպիսկոպոսը զգուշացուցիչ թուղթեր գրել Հայոց: Ռաբբուլայի թղթին մասին յիշատակութիւն չկայ Հայ մատենագրութեան մէջ. հասած են Ակակի կրկին թղթերը հետեւեալ խորագիրներով եւ սկզբնաւորութեամբ. ա. Թուղթ Ակակայ եպիսկոպոսէ Մելի-

տինացոյ առ սուրբ Սահակ Հայոց Հայրապետ:

«Որ ամենայնիւ աստուածատէրք ես եւ լի սրբութեամբ, տէր իմ եւ գործակից...»:

= Գիրք թղթոց, էջ 14—15:

բ. Թուղթ Ակակայ եպիսկոպոսէ՝ ի Հայս (Յունական կողման):

Պատուական եւ առաքինի նախարարք Հայոց, սիրելիք եւ ծառայք Գրիստոսի, մեծամեծք եւ փոքունք, Ակակայ եպիսկոպոսէ Մելիտինէ, ի կրտսեր ծառայէ խոնարհութեամբ եւ սիրով ողջոյն: — Վասն դիմադար-

ձացն...

= Գիրք թղթոց, էջ 19—21:

գ. Առաջին թղթոյն, որ ուղղուած էր առ Սահակ, պատասխանուած է հետեւեալը.

Պատասխանի տեսնոն Սահակայ թղթոյն Ակակայ:

Առ ճշմարիտ եւ աստուածատէր տէր մեր եւ հայր սուրբ եպիսկոպոս Ակակ, ի Սահակայ ի Տէր ողջոյն: — Ճառագայթք մշտնջե-

նաւոր յաւիտենական լուսոյդ...

= Գիրք թղթոց, էջ 16—18: Պատկեր, 1 (1890/91), 76—78: Սոփերք Հայկականք,

Բ., 150—156:

դ. Պրոկղ Կ. Պոլսոյ Հայրապետ, համաձայն իրեն եղած դիմումի՝ հաւանորէն Հռովմայն իրեն եղած դիմումին, գրեց ընդարձակ մէկական Հայաստանէն, գրեց ընդարձակ թուղթ մը (tomus) ուղղուած առ Հայս, որուն մէկ օրինակը հասած է նաեւ ի Մեծ Հայս, առ Սահակ: Յունարէն բնագիրը հասած է ամբողջութեամբ, հետեւեալ խորագրով՝

Πρόχλου ἀρχιεπισκόπου πρὸς Ἀρμενίους περὶ πίστεως. Գննական հրատարակութեամբ

լոյս ընծայեց՝ Ed. Schwartz, Acta Conciliorum oecumenicorum, 4, 2, Argentorati, 1914,

187—195.

Այս թղթին հայերէն ամբողջական թարգմանութիւնը, կատարուած առանց տարակուսի 435/36ին, թերեւ Յովսէփ Պաղնացոյ ձեռքով, բայց հասած է մեզի թերակատար, թղթոց գրքի եւ Կնիք հաւատոյ հաւաքման մէջ:

Հայ թարգմանութեան խորագիրն է մերձաւորապէս այն, ինչ որ կը ներկայացնէ Կնիք հաւատոյ (109). «Նորին <Պրոկղի> թղթոյն որ առ սուրբն Սահակ Հայոց Հայրապետն [Պրոկղի]»:

Թղթոց գրքի մէջ սկզբէն ընդարձակ մաս մը (Ա.—Ը. հատուածք եւ Թ. ին սկիզբը) ինկած է թղթերու անկամբ (այժմ կը սկսի

